

"הלכות נשים יהודאיות"

תמורות בשדה ההלכתי עם שינוי דמותם של סוכניו: נשים פוסקות

וכותבות הלכה כמקרה מבחן

מנחים: פרופסור אבינועם רוזנק וד"ר תניא ציון-וולדקס

רקע

לאורך ההיסטוריה היהודית מוזכרות נשים ששימשו כלמדניות¹ ואף כמנהיגות רוחניות

דתיות.²

ישנן עדויות על נשים מנהיגות רוחניות ודתיות לאורך ההיסטוריה, אולם אלה היו תופעות ייחודיות וספורות בעוד ההנהגה המרכזית הייתה והינה גברית. גם השדרה המרכזית של הספרות היהודית מעגנת, על ידי הנומוס והנורמה, מבנה חברתי זה.

קצרה היריעה מלהקיף את המאפיינים הפאטריארכליים של הספרות היהודית.

'מהפכת לימוד התורה לנשים' המתרחשת בעשורים האחרונים, מהווה דלת ראשית המאפשרת כניסת נשים למרחבים דתיים בהם לא לקחו חלק פעיל במשך ההיסטוריה היהודית, ולהפוך תופעה של נשים יחידות לאפשרית עבור נשים רבות. ניתן להצביע על נשים

¹ לרוב מדובר בבנות לתלמידי חכמים אשר אביהן לימוד אותן תורה. ראו גרוסמן 2001

² בתקופת המקרא ניתן לציין את מרים הנביאה שהנהיגה את בנות ישראל בשירה ובריקודים

לאחר בקיעת ים סוף, (שמות ט"ו כ. הנביא מיכה כולל את שמה ביחד עם אהרן ומשה כשדרת ההנהגה שהוציאה את בני ישראל ממצרים: "כִּי הָעֲלֵתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִבְּיַת עֲבָדִים פְּדִיתִיךָ, וְאַשְׁלַח לְפָנֶיךָ אֶת-מֹשֶׁה אֶהְרֹן וּמִרְיָם" (מיכה ו' ד'))

את דבורה שהיתה נביאה ושופטת ואף הובילה יציאה למלחמה (שופטים פרק ד) ואת אסתר המלכה, שבעל כורחה נהיתה מנהיגה שהצילה את עם ישראל. (מגילת אסתר). המדרשים מתארים אף את מנהיגותה של שרה שלימדה וגירה נשים בחרן. בתלמוד הבבלי מוזכרת ברוריה, אשת רבי מאיר שמעורבת בחינוך ולימוד בבית המדרש. ישנן עדויות היסטוריות אודות "הבתולה הקדושה מלובלין", חנה רחל וורבמכר, שהיוותה אדמו"ר חסידי לתקופה קצרה במהלך המאה ה-19 ואף אסנת ברזני ששימשה כראש ישיבה בכורדיסטן במאות השש

עשרה והשבע עשרה. רשימה זו הינה רשימה חלקית המדגימה את מיעוט הנשים הידועות כמנהיגות רוחניות ודתיות. יש לציין כי ייתכן כי היו נשים נוספות אשר היוו מנהיגות רוחניות ודתיות אך לא תועדו ועל כן נשכחו מעל דפי ההיסטוריה, כפי שטוענת רוזנברג-פרידמן (רוזנברג-פרידמן 2011 עמ' 410)

מלמדות תורה, ראשות בתי מדרשות ומוסדות חינוך תורניים. אולם מהפכת לימוד תורה זו כבר איננה מרוכזת בלימוד והוראת תורה אלא מקבלת ביטויים במרחבים דתיים שונים: מנהיגות דתיות במרחבים נשיים הכוללים ריטואלים, חיזוק רוחני ולימוד תורה.³ לאחרונה ניתן לראות ניצני הנהגה קהילתית החורגת מהמרחב הנשי אל המרחב הכולל נשים וגברים. הנהגה זו באה לידי ביטוי במעורבותן של נשים בשיח הציבורי, במרחבי תפילה, בפורומים של רבנים ורבניות וכן בעיסוק בהלכה.⁴ בשנים האחרונות אף הוקמו מסלולים ייעודיים למנהיגות הלכתית של נשים המכשירים נשים להוראת הלכה.⁵

ראיית ההלכה כפנומן מרכזי בקיומו של העם היהודי מאז ימי חז"ל ועד לעידן המודרני משותפת לפוסקי ההלכה ולחוקריה, כדברי אורבך "ניתן לומר ללא הפרזה, שלא היה גורם, כוח, או מאורע, שהטביע את חותמו בתולדות העם היהודי, שעיצב את חייו והקנה להם פרצוף וצביון, כמו ההלכה".⁶ ההלכה הינה כלי מרכזי ומעצב של התרבות והקהילה היהודית. ההלכה, על מהותה, שיטותיה ומוסדותיה הייתה הגורם המלכד העיקרי של עם ישראל, והדינמיות של ההלכה הינה מכשיר מעצב ומגדיר נורמות עבור החברה היהודית לדורותיה.⁷ לצד היותה מערכת משפטית וצו דתי, ההלכה הינה מכשיר חינוכי ואירוע חינוכי.⁸ עיסוק בפסיקת הלכה כלל, באופן מסורתי, היבטים של הנהגה דתית.⁹

³ כהן מצביעה על ארבעה תחומים של הנהגה נשית: מדרשות, קהילות וולנטריות מחוץ למדרשות, תחום דיון פמיניסטי-תיאולוגי, ארגון והתוויות דרך בפעילות דתית ציבורית (כהן 2006). מאז 2006 חלו שינויים נוספים והנהגתן של נשים במרחב הדתי פורצת לתחומים נוספים, כפי שנראה.

⁴ את כניסתן של נשים ללימוד תורה ולהנהגה דתית מלווה דיון האם מותר והאם ראוי לנשים לעסוק בתחומים אלו. במישור ההלכתי, היו שטענו כי אל לנשים להנהיג כיוון שאין למנות נשים לתפקידי שררה, אולם היו רבים שהתירו כיוון שלא מדובר על מינוי שיש בו סמכות וכח אלא שכוחו בכבוד ובקבלת העם. יש הסוברים שבתרבות דמוקרטית, גם מינוי רשמי אינו מבטא שררה, ובוודאי לא אם הוא קצוב בזמן (רוזן תשנ"ט, אלון 1997). לצד הדיון ההלכתי, התפתח דיון ציבורי בשאלה האם ראוי לנשים לשמש כמנהיגות ציבור וכמנהיגות בתחום הדתי. דיון זה הינו הרחבה של הדיון אודות טבע ותרבות ועוסק בשאלה האם היהדות סוברת שלאישה יש טבע ו/או אחריות המנתבים אותה לבית ולאימהות (אריאל תש"ע) וכן שלימוד תורה של נשים צריך לייצר לימוד נשי אשר אינו בא לידי ביטוי דווקא בלוגיקה של פסיקה הלכתית (אריאל תש"ע). אחרים סוברים כי אין להסליל נשים לתפקידים מסויימים וכי יש לתת בחירה ואפשרות לנשים לשמש בכל תפקיד, כולל תפקידי הנהגה. גם כאן, הדיון האם נשים מביאות קול אחר ללימוד ולהנהגה הינו דיון רחב ומגוון (קהת 2016). במחקר זה, אין בכוונתי להתייחס לשאלות אלו.

⁵ יש לציין כי ישנם הבדלים בין המסלולים השונים וכן בהגדרה של סמכותה ההלכתית של מסיימת התכנית.

⁶ אורבך 1984

⁷ בלידשטיין 2003

⁸ רוזנק 2008

⁹ קיימים דגמים שונים של יחס בין תפקיד הרב כפוסק לתפקידו כמנהיג דתי וקהילתי. כמו כן, קיימים שינויים בהיבט זה לאורך ההיסטוריה ובמיוחד בעת החדשה. ראו: שטרן ופרידמן 2011.

כניסתן של נשים לתוך שדה הכתיבה והפסיקה ההלכתית מכילה היבטים היכולים להתפרש כמנוגדים. מצד אחד, נשים אורתודוקסיות הפעילות בשדה ההלכתי רואות את עצמן כשותפות פעילות בתוך המבנה הדתי המסורתי, אשר ההלכה עומדת בבסיסו; מצד שני, זהו מעשה חתרני שכן באופן מסורתי נשים לא שותפות בפסיקת הלכה ואינן חלק משדה ההלכה. מורכבות זו הינה שיקוף של מתח רחב יותר בעולמן של נשים פעילות בזירה הדתית.¹⁰ אכן, מחקרים מראים כי זהותן של נשים פמיניסטיות יהודיות אורתודוקסיות בנויה ממרכיבים הנראים כסותרים.¹¹ הן פועלות מתוך מחויבות ונאמנות אך גם מתוך ביקורת והתנגדות,¹² ואף מתמודדות עם ביקורת כפולה: האחת טוענת כלפי פמיניסטיות דתיות שאין הן 'פמיניסטיות מספיק' שכן הן משתפות פעולה עם המערכת הפטריארכלית הדתית; השנייה סוברת שהן לא 'דתיות מספיק' או לא 'דתיות באמת', שכן הן מערערות על סמכות חכמים ועל מבנה ההלכה והחברה הדתית.¹³ כאמור, ניתן לראות בכניסתן של נשים לשדה ההלכתי גילום חריף של מתח זה: השיח הפמיניסטי בכלל והשיח הפמיניסטי הדתי בפרט מכילים ביקורת על ההלכה ואילו נשות ההלכה בוחרות, באופן מוצהר, להישאר ואף להנהיג בתוך העולם ההלכתי המכיל יסודות פטריארכליים מובהקים.

מטרת המחקר

מחקר זה עוסק בנשים העוסקות בהוראת, פסיקת וכתבת הלכה (להלן "נשות הלכה") בהקשר של היהדות האורתודוקסית הציונית-דתית בישראל.

במרכז מחקר זה עומדת השאלה מהם המאפיינים של פסיקה וכתבה הלכתית הנכתבת על ידי נשים בדור הראשון של כניסת נשים לשדה ההלכה, הן במתודולוגית הפסיקה והן בתכני הפסיקה שהן מייצרות, ומהם יחסי הגומלין בין מאפיינים אלו לבין עמדות תיאולוגיות, אידיאולוגיות וחברתיות של נשות הלכה.

מטרת המחקר היא להבין את התהליכים שעוברים על ההלכה כגוף ידע, על פסיקת ההלכה כתהליך ייצור ידע, על החברה יהודית-דתית-אורתודוקסית כמערכת סוציולוגית ואידאולוגית בעלת מאפיינים ייחודיים ועל נשים מובילות בתוך החברה הזו, עם כניסתן של נשים לעיסוק בכתיבה הלכתית ובפסיקת הלכה.

¹⁰ על אף שאני מציגה הגות פמיניסטית, אני משתמשת במילה "פמיניסטיות" בהתייחסות לנשים אותן אני חוקרת. זאת כיוון שאין להניח כי כל הנשים הללו תופסות את עצמן כפמיניסטיות, ואני רוצה להגדיר אותן באופן שונה מהאופן שבו הן מגדירות את עצמן.

¹¹ לסקירה של מחקרים שונים המציגים דואליות זו של האישה האורתודוקסית, ראו [1] Zion-Waldoks 2015

¹² רוס 2007; [2] Zion Waldoks 2015; [Hartman 2007]

¹³ עיר-שי וציון-וולדקס תשע"ג

שיטת המחקר בה אני משתמשת היא בינתחומית באופייה, והיא עושה שימוש בכלים ממדעי הרוח וממדעי החברה: המחקר משלב ניתוח עיוני של טקסטים הלכתיים הנכתבים על ידי נשות הלכה, לצד ראיונות עומק חצי מובנים עם נשות ההלכה. שילוב זה מאפשר לייצר דיאלוג בין הטקסטים, כגופי ידע העומדים בפני עצמם, ובין פוסקות ההלכה כיצרניות של ידע.

ממצאים

שני פרקים מרכזיים במחקר מוקדשים לשתי נשים מרכזיות בשדה הוראת, פסיקת וכתובת הלכה: הרבנית ד"ר מיכל טיקוצינסקי ואשת ההלכה מלכה פיוטרקובסקי. נשים אלו מפרסמות כתיבה הלכתית שכן טיקוצינסקי פירסמה ומפרסמת מאמרים הלכתיים רבים¹⁴ ופיוטרקובסקי הוציאה ספר הלכה¹⁵. מניתוח כתיבתן ההלכתית עולה כי שתי נשים אלו מייצגות אופני פרשנות פמיניסטיים שונים ובכך מרחיבות את מנעד הפרשנות והעשייה הפמיניסטית בתוך מסגרת ההלכה. עשיות פמיניסטיות אלו מדגימות מענים לביקורת הפמיניסטית על החוק ועל ההלכה.

הביקורת הפמיניסטית על המשפט מצביעה על הטיות העלולות להיות במשפט בשל היותו פרי יצירתם של גברים בלבד. הביקורות מתחלקות לכאלה שאינן תלויות נושא אלא מבקשות לשנות מהיסוד את אופיו של החוק, שנתפס כגברי בעיקרו¹⁶ לצד כאלה המבקרות את האופן שבו החוק מתעסק בנושאים קונקרטיים הקשורים למגדר.¹⁷

ביקורות אלה רלוונטיות לחקר ההלכה שכן ההלכה עוצבה על ידי גברים ועל כן ניתן להניח שהיא בעלת הטיה לצורת חשיבה גברית.¹⁸ באופן מסורתי, ההלכה נפסקת על ידי גברים ועל כן, למרות שפוסקי ההלכה סוברים כי הם לוקחים בחשבון את חוויית החיים של נשים, הם עושים זאת מנקודת המבט שלהם ומההשקפה שלהם אודות נשים ועל כן ההלכה לא לוקחת בחשבון את חוויית החיים של נשים. גם כאן, מוצגות שתי צורות של ביקורת: ביקורות על ההתמודדות של ההלכה עם סוגיות מגדריות ועל הדרך בה ההלכה מבנה זהות מגדרית; וכאלה המערערות על עצם מבנה ההלכה והמתודולוגיה ההלכתית.

¹⁴ כתבי עת תורניים כמו תחומין, דרישה, אקדמות. בנוסף לאלו, היא מפרסמת טור הלכתי קבוע במגזין "נשים" שפונה לקהל הרחב.

¹⁵ בשנת 2014 יצא לאור ספרה של פיוטרקובסקי "מהלכת בדרכה" בהוצאת 'ידיעות אחרונות'. פיוטרקובסקי הינה חלוצת הנשים שהוציאה ספר הלכתי שאינו תחום לנושא הלכתי ממוקד. הספר נכתב כספר שאלות ותשובות ובמובן זה, הינו חלק מסוגה הלכתית וותיקה וענפה - 'ספרות השו"ת'.

¹⁶ Walker 1998; Friedman 2000

¹⁷ West 1998

¹⁸ עירשי 2014

כתיבתן של טיקוצינסקי ופיוטרקובסקי מתכתבת עם ביקורות אלו ומדגימה דרישה לקיזוז הטיות בהלכה. טיקוצינסקי עושה זאת על ידי השמעת מגוון קולות של נשים ודרישתה להפוך קולות אלו לחלק מהדיון והשיקולים ההלכתיים. השמעת קול של נשים הינו חוט השזר בכתיבתה ההלכתית הענפה של טיקוצינסקי, היא משמיעה את קולן של נשים מהעבר ומהווה, ומשמיע קולות מגוונים של נשים. טיקוצינסקי דורשת מההלכה לשמוע קולות אלו ולשקלל קולות אלו בתוך הדיון ההלכתי. עשיה זו בעלת מספר משמעויות: פעולה זו מאתגרת את הקטגוריה המהותנית של "אישה" המצויה בתוך המקורות היהודיים ואף מערערות על מרכזיות המגדר כמאפיין זהות. השמעת הקול של נשים אף הופכת את האישה מאובייקט לסובייקט בשיח ההלכתי.

כמו כן, טיקוצינסקי מבקשת להזמין נשים לתוך השיח ההלכתי כשותפות פעילות ובוחרות ומתוך כך, להיות מחויבות ומקפידות הלכתית. במובן זה, האוטונומיה ואפשרות הבחירה אותן מעודדת טיקוצינסקי, אינה נשענת על תפיסת עולם ליברלית המקדשת את זכויות הפרט. היא אינה תופסת את ההלכה כבחירתית וחופשית. האוטונומיה והבחירה הינן בתוך גבולות והן חשובות על מנת ליצור מחויבות הלכתית עמוקה וחיבור של ההלכה עם החיים.

אסטרטגיה נוספת בה נוקטת טיקוצינסקי הינה הוצאת ההיבט המגדרי מסוגיות מגדריות והפיכתן לשייכות בשווה לשני המגדרים. טיקוצינסקי חוזרת למקורות ההלכה ומראה כי תפיסות תרבויות השפיעו על פרשנות ההלכה לכיוונים מגדריים אך בעצם זוהי הלכה השווה לשני המגדרים ללא הטיה לכיוון אחד.

בעיסוקה בסוגיות מגדריות, מערערת על מבנה היררכי מגדרי ומעמידה את האיש ואת האישה כשווים בפני האל.

לעומת טיקוצינסקי המדגישה אסטרטגיות להתמודדות עם מתחים מגדריים בתוך סוגיות הלכתיות ובתכני ההלכה, אשת ההלכה מלכה פיוטרקובסקי עוסקת במשמעויות מתודולוגיות ומבניות של ההלכה ועל פי הניתוח שלי, מרחיבה את כלי העבודה ההלכתיים ומדגישה מתודולוגיית פסיקה המשקפת עקרונות פמיניסטיים: שיח הלכתי דיאלוגי הכולל דיאלוג של הפוסקת עם השואל, דיאלוג פנים הלכתי, דרישה לדיאלוג של השואל עם עצמו ועם ההלכה. מתוך כך נוצר מעבר מאתיקה קנטיאנית לאתיקה דיאלוגית. מאפיינים של סובייקטיבזציה (של הפוסקת, של נמען ההלכה, של ההלכה עצמה, של נשים), שבירת ההיררכיות (בעלות על ידע, מבנים חברתיים, כלים הלכתיים) ומעבר משיח נורמטיבי לשיח נרטיבי.

פיוטרקובסקי נוקטת בפעולה אקטיבית על מנת להעמיד ערכים של אתיקה של דאגה במרכז העשייה ההלכתית והדתית שלה ואף בוחרת לפרסם זאת, הן בספר והן בפעילות חברתית ופוליטית, על מנת להביא ערכים אלו לקדמת הבמה.

פיוטרקובסקי מעמידה את מניעת העוול כערך עליון וכמצפן המכוון את פסיקת ההלכה. בכך היא מציבה אתיקה של דאגה במרכז השיח ההלכתי אותו היא מייצרת, ועמדה זו משפיעה על תכני הפסיקה שלה.

ראינו כי טיקוצינסקי ופיוטרקובסקי, כל אחת בדרכה, מייצרת פרשנות פמיניסטית פנים הלכתית.

מיקומן הלימינלי בשדה ההלכה מאפשר להן להרחיב ולהגמיש את השיח ההלכתי, הן במתודולוגיה, הן ב"תוצרי" הפסיקה והן בנושאים עליהם דנים בהלכה. זאת לעומת ההנחה הרווחת כי שחקנים חדשים במגרש נוטים להתאים את עצמם לכללי המשחק במגרש.

סיכום ביניים

אחת ההבחנות המקובלות בהתייחס לביקורת הפמיניסטית על המסורת היהודית, מבחינה בין הוגות הנוקטות בגישה 'סוציולוגית' לבין כאלה הנוקטות בגישה 'תיאולוגית'. הגישה הסוציולוגית רואה בהטיות המגדריות הנוכחות בתוך הדת תוצר של הבניה חברתית ותרבותית, אשר עיוותה את המסר האלוהי המקורי, השוויוני.¹⁹ גישה זו מתמקדת בעיקר בנושאים הלכתיים מעשיים אשר משקפים את ההטיות, ההיררכיות, ההדרות והפגיעה, אשר נתפסים כתוצר של פרשנות בתורה שבעל-פה לתורה שבכתב, פרשנות שהיא פרי הטיה גברית פטריארכלית. הגישה התיאולוגית מבקרת עמדה זו ומצביעה על הנוכחות של הטיות מגדריות בתשתית העומק התיאולוגית של המסורת היהודית. לטענת הוגות וחוקרות אלה נורמות תמיד מעוצבות בידי תרבות, והתיאולוגיה היא מרכיב יסודי בכינונה של כל תרבות. השפה, הסמלים, הדימויים והנרטיבים המכוננים את השפה הדתית היהודית משקפים נקודת מבט גברית. דימויים אלה מצדיקים את המבנה החברתי אשר בו הגברים הם בעלי הידע, הכוח והסמכות.²⁰ כמו כן, עולם ההלכה מתייחסת אל האישה כאל יהודייה פריפריאלית והמודרת מפרקטיקות דתיות מרכזיות.²¹

¹⁹ אוזיק 1983

²⁰ Plaskow 1983

²¹ אדלר 2008

רוס, אשר כתיבתה בנושאי אורתודוקסיה ופמיניזם מהווה השראה לפמיניסטיות אורתודוקסיות רבות, עוקבת בספרה אחר ההבחנה בין הלכה לתיאולוגיה.²² רוס משרטטת בעיות הלכתיות וכיווני פתרון שונים שהוצעו להן, מציגה את העמדה הסוציולוגית ומקבלת את הביקורת עליה, ואז מפנה את המבט אל התיאולוגיה. היא מבקרת ניסיונות קודמים להעמיד תיאולוגיה יהודית-פמיניסטית ומציגה מבנה תיאולוגי עמוק ורב השראה. את ההתמודדות ההלכתית המפורטת היא משאירה לדורות הבאים של פמיניסטיות יהודיות אורתודוקסיות: הן יוכלו להישען על הבסיס התיאולוגי שיצרה ולעסוק בתיקון פרטי הפרטים של ההלכה.

נשות ההלכה טיקוצינסקי ופיוטרקובסקי עושות מהלך הפוך. הן שמה במרכז העשייה הדתית וההגותית שלה את ההלכה, משתמשות בשפה הלכתית בכל נושא אליו הן מתייחסות. אולם ההלכה היא, במידה רבה, לא רק כלי לטיפול בבעיות מעשיות קונקרטיות, אלא שיח המייצר מתוכו עמדה תיאולוגית. כלומר, במהופך מדרכה של רוס, אשר מבקשת לבנות בסיס תיאולוגי כללי שיאפשר דיון הלכתי-פמיניסטי, טיקוצינסקי ופיוטרקובסקי נכנסת אל תוך העולם הדתי דרך השיח ההלכתי, ומתוך הדיון ההלכתי מייצרות תיאולוגיה שיש בה היבטים פמיניסטיים. הדבר בולט בעשייתה ההלכתית של פיוטרקובסקי. בעשייתה היא חורגת מעיסוק בסוגיות מגדריות ועוסקת במגוון רחב של נושאים. אולם היא מאמצת רגישות פמיניסטית בכך שהיא מציעה חלופה, גם בתכני ההלכה וגם במתודולוגית הפסיקה, למבנים והסדרים חברתיים וליחסי כח בשדה. פיוטרקובסקי מעמידה תפיסה הלכתית ומתודולוגיה הלכתית שמביאות לידי ביטוי תיאולוגיה המבוססת על דיאלוגיות ושותפות. תיאולוגיה זו לוקחת בחשבון את השינויים במציאות: הן בתארי המציאות אך גם שינויים בתפיסת המוסר וערכים חברתיים.

חוקרות והוגות עסקו בשאלה האם כניסת נשים לשדה ההלכה תיצור שינוי משמעותי בשיח ההלכתי, ולא רק במינוי נשים לתפקידים המאוישים כיום על ידי גברים.²³ הן מביעות ציפיה כי כניסתן של נשים לשיח ההלכתי תייצר הוספה של קולות נוספים וחדשים ותייצר קיזוז הטיות הקיימות בהלכה, בשל כך שגברים בלבד מעצבים אותה.²⁴ יש המצביעות כי אוריינות מטבעה מתחברת לדמוקרטיה, בכך שהיא מוחקת הבדלים מעמדיים ומעניקה כח וזכות להשתתפות

²² רוס 2007

²³ לוינגר 2015; טיקוצינסקי @@@

²⁴ עיר-שי 2014

יתרה, במיוחד בחברה שבה הלימוד כעיקר נחשב כעשייה דתית. על כן, משמעות ההתפתחויות בשדה הדתי לא מתמצה בפתרון לבעיות הייחודיות של הציבור הדתי בלבד. טמון בו סיכוי לגשר בין דמוקרטיה לעולם ההכלה המסורתי. תהליכים שבו נשים נוטלות יוזמה לשיפור מעמדן בזכות ידענותן יכולה להחזיר עטרה ליושנה ומעבר לכך, להפעיל את אותם מנגנונים שנוצרו סביב מעמד האישה לטובת כלל הציבור: רוח אוטונומית שקרובה יותר לתרבות הדמוקרטית, בניגוד לכניעה עיוורת לסמכות שאפיינה את ההווה הדתית בדורות האחרונים.²⁵

כניסתן של נשים לעיסוק בפסיקת הלכה עשויה להוות שלב נוסף באבולוציה של היהדות האורתודוקסית. אפשר לראות בכניסה זו התפתחות המגיעה לאחר שמהפכת לימוד התורה העמידה כמות מספקת של נשים לומדות ויודעות תורה. כניסתן של נשים לשדה ההלכה פוטנציאל רדיקלי ומהפכני אף יותר מאשר לכניסתן ללימוד, בשל מרכזיות הפרקסיס ביהדות האורתודוקסית, ובשל מרכזיות ההלכה בעיצוב התודעה וצורת החיים של החברה היהודית בכלל והיהדות ההלכתית בפרט. כניסתן של נשים, אשר מביאות עמן שיקולים וצורות חשיבה חדשות לשדה, עשויה לחולל תמורות מרחיקות לכת באופייה של החברה האורתודוקסית ובאופייה של ההלכה גם יחד.

רשימה בביליוגרפית

ר' אדלר, פמיניזם יהודי: תיאולוגיה ומוסר , תל אביב 2008	אדלר 2008
ס' אוזיק, 'הערות לשם מציאת השאלה הנכונה', בתוך: ד' רפל (עורך), הפנינה: האישה היהודית בחברה , במשפחה ובחינוך, בני חמד, ירושלים תשמ"ט (127-152)	אוזיק 1983
א' א' אורבך, ההלכה: מקורותיה והתפתחותה , יד לתלמוד, גבעתיים	אורבך 1984
מ' אלון, המשפט העברי: תולדותיו, מקורותיו, עקרונותיו , ירושלים תשל"ג	אלון תשל"ג
מ' אלון, מעמד האישה: משפט ושיפוט, מסורת ותמורה. ערכיה של מדינה יהודית דמוקרטית , הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1997	אלון 1997
י אריאל, ההלכה בימינו, מורשתה, לימודה, הוראתה ויישומה מכון התורה והארץ, אשקלון תש"ע	אריאל תש"ע
י' בלידשטיין, 'ההלכה – עולם הנורמה היהודי', בתוך: ע' ברהולץ (עורך), מסע אל ההלכה: עיונים בין-תחומיים בעולם החוק היהודי , משכל, תל-אביב 2003 (21-58)	בלידשטיין 2003
גרוסמן, א. חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים . מרכז זלמן שזר, ירושלים 2001	גרוסמן 2001
	טיקוצינסקי
ט' כהן, 'מנהיגות דתית נשית: האורתודוקסיה המודרנית בישראל כמקרה מבחן, תרבות דמוקרטית , כרך 10, בר אילן תשס"ו (251-296)	כהן 2006
ש' לוינגר, "דרך גבר בעלמה" על נשים כפסקות הלכה, עבודת תזה, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015	לוינגר 2015
ר' עיר-שי, 'שיקול דעת הלכתי והטיות על בסיס מגדרי - ניתוח מושגי', תרבות דמוקרטית , 1, 2015 (141-185)	עיר-שי 2014
ר' עיר-שי ות' ציון-וולדקס, 'הפמיניזם האורתודוקסי-המודרני בישראל: בין נומוס לנרטיב', משפט וממשל , טו, 1-2, תשע"ג (233-327)	עיר-שי וציון-וולדקס תשע"ג
מ' פיוטרקובסקי, מהלכת בדרכה: אתגרי החיים במבט הלכתי-ערכי , תל-אביב 2014	פיוטרקובסקי 2014
ח' קהת, משהפכה התורה לתלמוד תורה: תמורות באידאה של תלמוד תורה בעידן המודרני , כרמל, ירושלים 2016	קהת 2016
	רוזנברג-פרידמן 2011
י' רוזן 'נשים בתפקידים ציבוריים' בתוך תחומין יט תשנ"ט 17-27	רוזן תשנ"ט

- רוזנק 2008
א' רוזנק, 'הרהורים על הזיקה שבין הפילוסופיה של ההלכה לפילוסופיה של החינוך',
בתוך: א' רביצקי וא' רוזנק (עורכים), **עיונים חדשים בפילוסופיה של ההלכה**, מאגנס,
ירושלים 2008
- רוס 2007
ת' רוס, **ארמון התורה ממעל לה: על אורתודוקסיה ופמיניזם**, עם עובד, תל-אביב
2007
- שטרן ופרידמן 2011
י' שטרן וש' פרידמן, **הרבנות: אתגר**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2011
Friedman 2000 ;
M. Friedman, 'Feminism in Ethics: Conceptions of Autonomy', *Feminism in
Philosophy*, Cambridge University press, Cambridge 2000
- Hartman 2007
T. Hartman, *Feminism encounters traditional Judaism: Resistance and
Accommodation*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2007
- Plaskow 1983
Plaskow, J. 'The Right Question is Theological', S. Heschel (ed.), 1.
On Being a Jewish Feminist: A Reader, Schocken Books,
(New-York 1983 (223-234
- Walker 1998
M. U. Walker, *Moral Understanding: A Feminist Study in Ethics*, London & New
York 1998
- West 1998
R. West, 'Jurisprudence and Gender', *The University of Chicago Law Review*,
(Vol. 55 No. 1, 1988 (1-72
- [Zion-Waldoks 2015 [1
T. Zion-Waldoks, 'Resistance, Tradition and Social Change: Orthodox Jewish
Women Activists Fighting to Free Agunot in Israel', Dissertation, Bar-Ilan
University, Ramat Gan 2015
- [Zion Waldoks 2015[2
T, Zion-Waldoks, Politics of Devoted Resistance: Agency, Feminism, and
Religion among Orthodox Agunah Activists in Israel, *Gender & Society*, Vol. 29
(No. 1, 2015 (73-97